

Nationaal Monument
Kamp Amersfoort

Als SS-Frontarbeiter naar het Oosten

Amerikaanse staatsburgers

De verantwoordelijke voor Nacht- und Nebel-gevallen

Overdracht spullen dominee Kars

Naoorlogse BNers uit Kamp Amersfoort

Agenda

Colofon

InBeeld is een uitgave van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Het magazine verschijnt twee keer per jaar digitaal en wordt gepubliceerd op de website www.kampamersfoort.nl.

St. Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Opgericht 28 maart 2000
Register Kamer van Koophandel
Gooi- en Eemland: 32079321
Bankrekening: NL65RABO 0112 8775 91
Stichting Kring van Beschermers Nationaal Monument Kamp Amersfoort:
NL03RABO 0175 8989 28 BIC: RABONL2U
ANBI erkend (8163.52.276)

Bezoek- en correspondentieadres:

Loes van Overeemlaan 19
3832 RZ Leusden
Telefoon: 033-461 31 29
www.kampamersfoort.nl
www.facebook.com/KampAmersfoort
https://twitter.com/kamp_amersfoort
E-mailadres: info@kampamersfoort.nl

Redactie:

Aan deze uitgave hebben meegewerkt Edie Brouwer, Micha Bruinvels, Roger Cremers, Floris van Dijk, Karlijn Gastkemper, Bram Petraeus, Eddy van der Pluijm en Maninne Verkade

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van foto's te achterhalen. Als u meent rechten te ontfemen aan het gebruikte materiaal zonder dat daarvoor autorisatie is verleend, of heeft u opmerkingen over, of bezwaren tegen het gebruik van bepaalde teksten, namen, foto's, tekeningen of beeldmerken, wilt u dan contact opnemen met de redactie.

© Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande toestemming van de redactie.
Vormgeving/Druk: Drukkerij Torendruk
ISSN 2212-8093

Openingstijden Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Dinsdag t/m vrijdag 11.00 - 17.00 uur
Zon- en feestdagen 12.00 - 17.00 uur
Het museum is gesloten op
Maandagen, Nieuwjaarsdag, Koningsdag,
Eerste en Tweede Kerstdag.

Bij bijzondere gelegenheden kan het museum en het herinneringscentrum gesloten zijn. U wordt geadviseerd onze website www.kampamersfoort.nl te raadplegen voor actuele openingstijden.

Onze activiteiten worden mede mogelijk gemaakt door het vfonds met middelen uit de Nationale Postcode Loterij en de BankGiro Loterij

Inhoudsopgave

Voorwoord

- Micha Bruinvels, directeur Kamp Amersfoort 3

Als SS-Frontarbeiter naar het Oosten

- Karlijn Gastkemper 4

Amerikaanse staatsburgers

- Maninne Verkade 6

De verantwoordelijke voor Nacht- und Nebel-gevallen in Nederland

- Floris van Dijk 8

Overdracht spullen dominee Kars

- Edie Brouwer 10

Naoorlogse BNers uit Kamp Amersfoort

- Floris van Dijk en Eddy van der Pluijm 12

Activiteiten voor in uw agenda

- Diverse activiteiten 19

In Memoriam

- Oud-gevangenen 20

Fondsen en subsidies vernieuwing Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Stichting MAKARIA

Voorwoord

Micha Bruinvels

Directeur Nationaal Monument
Kamp Amersfoort

Foto: Roger Cremers

Dames en heren,

Mijn eerste maanden bij Nationaal Monument Kamp Amersfoort hebben in het teken gestaan van kennismaking met de organisatie, de vaste medewerkers en natuurlijk de vrijwilligers. Maar ook met stakeholders van de stichting en het grote en complexe veld van oorlogsgetroffenen waarin NMKA zich beweegt. Ik heb NMKA leren kennen als een geweldige organisatie met veel potentie. Er is een prachtig nieuw ondergronds museum als monumentaal fundament waarop verder gebouwd kan worden, om zowel het grote verhaal van Kamp Amersfoort als de persoonlijke verhalen van de gevangenen de aandacht en de bekendheid te geven die deze geschiedenis in samenhang verdient.

Medio oktober zal een podcast verschijnen, geproduceerd door iO voor NMKA. iO is een end-to-end agency op het gebied van communicatie en digitale transformatie <https://lvb.nl/news/lvb-wordt-io/>. Zij hebben tijd, kennis en kunde beschikbaar gesteld om NMKA te helpen op hun vakgebied en NMKA maakt daar dankbaar gebruik van. Het wordt meerdelig feuilleton over de eerste kampcommandant van Kamp Amersfoort, Walter Heinrich, en is getiteld 'De Verdwenen SS'er'. In mijn ogen wordt NMKA idealiter een combinatie van fysieke en digitale ervaringen, door specialisten samengesteld én door professionals gemaakte producten, ervaringen en media die elkaar versterken. Ik verwacht dat deze podcast hiervan een prachtig voorbeeld zal zijn, naast een promotiemiddel om het verhaal over Kamp Amersfoort aan de man te brengen.

Graag nodig ik u uit voor enkele evenementen in het najaar. Zo is er natuurlijk de 'Tocht van Hoop en Vrees' op 11 oktober, waar u binnenkort over ingelicht zult worden. Ook komt er een boekpresentatie over het leven van Salo Muller. Op 22 september zullen, naast de hoofdpersoon,

ook de schrijvers van het boek geïnterviewd. U kent Salo Muller ongetwijfeld vanwege zijn onvermoeibare strijd voor de NS-gelden, die uiteindelijk ook van belang zijn geweest voor de bouw van het nieuwe museum. Binnenkort kunt u zich voor deze avond aanmelden.

Tevens zal er binnenkort een speciaal evenement plaatsvinden voor de Beschermers van NMKA, waarmee zij bedankt worden voor hun financiële steun aan de organisatie. Indien ook u geïnteresseerd bent donateur te worden door NMKA jaarlijks te steunen met een vaste bijdrage, kunt u zich aanmelden via <https://www.kampamersfoort.nl/organisatie-en-doneren/beschermers/>

Op 20 oktober zal een proeverij plaats vinden onder leiding van een kok. Centraal staat de voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog en in het bijzonder in Kamp Amersfoort.

Last but not least verwelkomt Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort graag Annelies Meijnhardt, een maatschappelijk betrokken advocaat, en Annemieke Gringold, conservator Sjoa bij het Nationaal Holocaustmuseum/Joods Cultureel Kwartier, als nieuwe bestuursleden. Zij vervangen René Cuperus en Renko Campen; hen beide is de organisatie zeer erkentelijk voor hun inzet en bijdrage tijdens hun bestuursperiode.

Micha Bruinvels

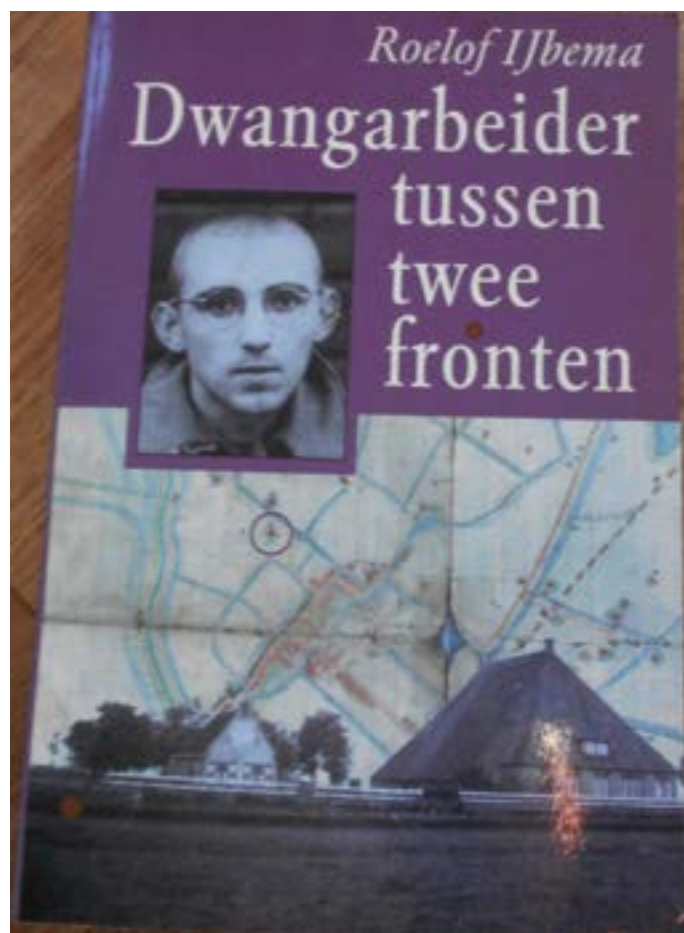

Als *SS-Frontarbeiter* naar het Oosten

Auteur: Karlijn Gastkemper

'Nog geen honderd uur geleden zat ik in het concentratiekamp Amersfoort en nu zit ik hier, in deze prachtige Berlijnse kerk te luisteren naar deze goddelijke (Duitse) muziek, besepte ik. [...] Het was een enorme ervaring dat we buiten de diensturen zomaar vrij de stad in mochten.' – R. Ijbema

Bovenstaande quote is afkomstig uit het boek *Dwangarbeider tussen twee fronten*, een boek geschreven door oud-gevangene van kamp Amersfoort Roelof Ijbema. Ijbema werd in november 1943 op transport gesteld vanuit kamp Amersfoort naar Beelitzhof, Berlijn en was een van de 359 oud-gevangenen van Kamp Amersfoort die als *SS-Frontarbeiter* naar het Oosten zijn gegaan.¹

Waarom gingen oud-gevangenen van kamp Amersfoort als *SS-Frontarbeiter* naar het Oosten? De reden hiervoor ligt bij de Nederlandse Oostbouw, die opgericht was op

11 januari 1943 en een dochtermaatschappij was van de Nederlandse Oost Compagnie. Het in Berlijn gevestigde *SS-Wirtschaftsverwaltungshauptamt* [SS-WVHA] gaf opdrachten aan bedrijven die in Oost-Europa werkzaamheden voor hen uit zouden voeren en gaf zo ook opdrachten aan de Nederlandse Oostbouw. Deze opdrachten zijn te herkennen aan de naam *SS-Frontarbeiter Unternehmen* of de afkorting SS-FAU, met daarachter het desbetreffende nummer van de opdracht. Zo sloot de Nederlandse Oostbouw een contract met het SS-WVHA onder de noemer SS-FAU-175 voor de regio Riga. Daarnaast nam de Nederlandse Oostbouw per 1 juli 1943 een contract van de N.V. Turnier Beton met het SS-WVHA over, namelijk SS-FAU-168, een opdracht voor bouwwerkzaamheden in Oekraïne. De Nederlandse Oostbouw kwam aan werknemers voor deze twee opdrachten doordat Nederlandse mannen via de *Arbeitseinsatz* en arbeidsbureaus verplicht tewerkgesteld konden worden in Oost-Europa. Echter, vrijwillige aanmeldingen en verplichte tewerkstelling via de arbeidsbureaus leverden te weinig arbeiders op, en zodoende werd besloten om ook gevangenen van de kampen Erika en Amersfoort te ronselen. Met name 'jonge en gezonde onderduikers, speciaal die van de jaarklassen 1922-24'² kwamen hiervoor in aanmerking.

Op dit moment zijn er vier transporten bekend, waarmee gevangenen van Kamp Amersfoort naar het Oosten gingen om aldaar als *SS-Frontarbeiter* tewerkgesteld te worden. Voorafgaand aan deze transporten – die plaatsvonden op 17 en 18 november 1943, 17 februari 1944 en 5 april 1944 – werden de gevangenummers van groepen mannen opgeroepen. Deze mannen waren veelal geboren in de jaren 1920 tot en met 1924 en waren in Kamp Amersfoort gevangene genomen omdat zij de *Arbeitseinsatz* hadden ontdoken. Deze mannen stond een preek van de kampcommandant te wachten, waarbij de mannen voor de 'keuze' gesteld werden tussen ofwel 'tekenen voor *Arbeitseinsatz* bij de Oostbouw [...] of twaalf maanden straf in de vorm van langdurige, blijvende opsluiting in het P.D.A.'³ De mannen mochten de papieren waarvoor

1. Het aantal 359 is gebaseerd op bronnen uit het NIOD en het Dienststagebuch vom Blockführer vom Dienst. Het is echter mogelijk dat door vervolgonderzoek blijkt dat dit aantal in werkelijkheid hoger lag.
2. Fraenkel-Verkade, E., 'Nederlandse SS-Frontarbeiders', *Studies over Nederland in Oorlogstijd* (1972), 117-169, aldaar 149.
3. De Groot, Hilbert, *Geheim Transport* (Oosterend 1995), aldaar 53.

zij zouden tekenen niet inzien en moesten 'schnell, schnell' hun handtekening plaatsen. Het is aannemelijk dat de gevangenen niet wisten waarvoor ze precies tekenden. Weigeren was mogelijk en er waren gevangenen die ervoor kozen in Kamp Amersfoort te blijven. Echter, sommige gevangenen die in eerste instantie hadden geweigerd, werden later alsnog onder dwang als *SS-Frontarbeiter* op transport gezet vanuit Amersfoort naar Berlijn.

Vanuit Kamp Amersfoort werden de 359 gevangenen op transport gesteld naar Beelitzhof in Berlijn. Beelitzhof vervulde de rol van verzamelplaats voor *SS-Frontarbeiter* en hier vandaan werden de *SS-Frontarbeiter* na een aantal dagen tot weken op transport gesteld naar verdere bestemmingen. Een veelvoorkomende bestemming was Riga, maar er zijn ook *SS-Frontarbeiter* geweest die naar andere gebieden in Letland of naar Jamlitz/Liberose, Fürstenwalde, Söppen en andere plaatsen in nazi-Duitsland werden gestuurd. Er waren ook *SS-Frontarbeiter* die achter bleven in Berlijn. De werkgever van de *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort was de Nederlandse Oostbouw, maar ze voerden veelal opdrachten van het SS-WVHA uit. De werkzaamheden die de *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort in het Oosten hebben verricht varieerden van bouwwerkzaamheden tot administratieve en medische werkzaamheden. De bouw- en opruimwerkzaamheden hielden in: het bouwen van barakken, bunkers, schuilkelders, wegen en stellingen, het ontginnen van bos, het graven van tankvallen en putjes voor landmijnen, het maken van loopgraven en het opruimen van puin na bombardementen. Sommige *SS-Frontarbeiter* werden op de kantoren van de Nederlandse Oostbouw in Riga en Berlijn aangesteld, om daar administratieve taken uit te voeren.

Ondanks dat de werkdagen lang konden zijn en er beperkingen zaten aan de vrijheid van de *SS-Frontarbeiter*, genoten de *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort meer vrijheden dan dat zij in hun kamp van herkomst hadden gekend. De opties voor het invullen van de vrije tijd verschilden per plaats van bestemming; zo had de *SS-Frontarbeiter* in Berlijn en Riga de mogelijkheid om naar

de bioscoop en het theater te gaan, maar deze optie was voor de *SS-Frontarbeiter* midden in de bossen aan het Oostfront niet aanwezig. Uitstapjes die gemaakt zijn door de *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort waren onder andere: het bijwonen van een Duitse kerkdienst, het maken van wandelingen in de omgeving of een fietstocht naar de zee, het bezoeken van dorpjes/het centrum van de stad, het bezoeken van het café, de bioscoop of het theater, het zwemmen in de Wannensee, het maken van een boottocht en het eten bij of bezoeken van kennissen.

Uiteindelijk verschilde het per *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort hoe hij naar Nederland is teruggekeerd na het einde van de oorlog. Zo zijn er *SS-Frontarbeiter* die zijn overleden, met verlof naar Nederland mochten en vervolgens zijn ondergedoken, of succesvol naar Nederland gevlucht zijn tijdens de oorlog. Andere *SS-Frontarbeiter* zijn door de Amerikanen of Sovjets bevrijd. Er zijn echter ook *SS-Frontarbeiter* van Kamp Amersfoort die door de Sovjets gevangengenomen zijn. Deze groep belandde in een kamp in de Oeral, waardoor zij pas in december 1945 terugkeerden naar Nederland. Voor de terugkeer naar Nederland was het tonen van hun *Entlassungsschein* uit Kamp Amersfoort van belang, naast het feit dat geen van de *SS-Frontarbeiter* de tattooëage met de bloedgroep had. De *SS-Frontarbeiter* afkomstig uit Kamp Amersfoort waren dan ook geen lid van de *Waffen-SS*, maar waren in dienst van de Nederlandse Oostbouw. Er zijn *SS-Frontarbeiter* uit Kamp Amersfoort geweest die na de oorlog zijn ondervraagd door de Politieke Opsporingsdienst, maar voor zover bekend is geen van hen na de oorlog gestraft.

Met veel interesse heb ik dit onderwerp onderzocht voor mijn onderzoeksstage bij Nationaal Monument Kamp Amersfoort en ik kan u als lezer de volgende boeken en documenten ten zeerste aanraden, mocht u meer over dit onderwerp willen lezen: *Geheim transport* door Hilbert de Groot, *Dwargarbeider tussen twee fronten* door Roelof Ijbema, *De SS-frontarbeiders van kamp Amersfoort* door Henk Sintniklaas en de correspondentie van F. van Bakergem beschikbaar via de website van het NIOD.

Amerikaanse staatsburgers

Auteur: Maninne Verkade

Recent onderzoek in de archieven van Kamp Amersfoort en het NIOD werpen een nieuw licht op een tot nu toe onderbelicht hoofdstuk uit de geschiedenis van Kamp Amersfoort: de Amerikaanse staatsburgers.

Van september tot november 1942 heeft een groep Amerikaanse mannen, vrouwen, ouderen en kinderen vastgezeten in Kamp Amersfoort. Hun nationaliteit was een vloek en een zegen: het Amerikaanse staatsburgerschap was de reden tot internering, maar beschermde hen tegelijkertijd tegen de gruwelen die de andere gevangenen moesten doorstaan. Hoe kwamen deze Amerikanen in Kamp Amersfoort terecht en wat weten we van hun ervaringen af?

Toen de Verenigde Staten en Nazi-Duitsland elkaar de oorlog verklaarden vlak na de aanval op Pearl Harbor, waren er aan beide kanten van de Atlantische Oceaan staatsburgers die plots werden gezien als vijandige vreemdelingen. Hoewel er aanvankelijk uitwisselingen plaats vonden, werden deze gestaakt toen Duitsland verklaarde dat het geen veilige reis voor de Amerikanen kon garanderen. Hierna werden zowel Duitsers in de Verenigde Staten als Amerikanen in Duitsland en bezet gebied in feite gijzelaars; het ene land zou haar vijandige vreemdelingen niks aandoen, opdat zij de veiligheid van haar eigen staatsburgers in het andere land wilde garanderen. Omdat uitwisselingen wel in het verschiet lagen en elk individu telde, heeft de SiPo/SD op 8 september 1942 de keuze gemaakt om Amerikaanse staatsburgers in Nederland te interneren in Kamp Amersfoort.¹

Tussen 8 en 21 september 1942 werden 271 Amerikaanse staatsburgers opgepakt door de plaatselijke politie en geëscorteerd naar Kamp Amersfoort, waar ze in een aparte barak (Barak VII) werden geplaatst. Door middel van prikkeldraad werden de geïnterneerden afgeschermd van de rest van het kamp. Het werd de Amerikaanse gevangenen zelfs verboden om naar de andere gevangenen te kijken wanneer die langs het prikkeldraad liepen op weg naar hun werkplaats. Getuigenissen over de gevangenen waren niet gewenst: als het Amerikaanse State Department zou weten dat hun staatsburgers in een concentratiekamp zaten, had dat misschien negatieve consequenties voor Duitse staatsburgers in de Verenigde Staten. De internering van de Amerikanen in een gevangenkamp was waarschijnlijk een onvoorbereide en tijdelijke noodoplossing. Tijdens hun verblijf werd van elke Amerikaan nagegaan of ze daadwerkelijk staatsburgerschap bezaten en dus in aanmerking kwamen voor een uitwisseling. De groep die in aanmerking kwam

zou naar een speciaal interneringskamp in Duitsland worden gestuurd.

Zo bevond een zeer diverse groep Amerikanen zich plotseling in een kamp waar een structureel systeem van honger, dwangarbeid en mishandeling heerste. De groep bestond uit protestanten, katholieken, nonnen, Afro-Amerikanen en Jodinnen. Onder hen waren twee kunstenaars aanwezig, wiens dagboek en memoires respectievelijk bewaard zijn gebleven.

Anna Edwards

Anna Edwards, destijds 42 jaar, was een schilderes met een atelier op de Nieuwmarkt in Amsterdam. Ze hield een gedetailleerd dagboek bij tijdens haar verblijf in het kamp. Ze schreef over de sfeer, de mensen die ze ontmoette en noteerde de merkwaardige anekdotes. In haar dagboek is vaak een humoristische ondertoon te ontdekken, zoals in haar beschrijving van een van de nonnen: "De dikke zuster kweekt een snor – ze knipt haar baardharen af maar laat ze staan op haar bovenlip – die nu netjes bedekt is met een krullend rossig groeisel – het staat haar goed – past bij haar Benedictijnse uitstraling – alleen de kroes schuimend bier en de bos roestige sleutels aan haar riem ontbreken."²

1. Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West), 077-1335. (correspondentie, NIOD, 1941-1943), 90.
2. Anna Edwards, Diary in German camp Amersfoort (1942), NMKA-2018-0086, p. 21

Ook de rumoerige conflicten werden beschreven; zo zou er tegen het einde van de internering in Kamp Amersfoort een incident hebben plaatsgevonden waarin een aantal witte dames weigerde om naast Jodinnen of Afro-Amerikaanse vrouwen te slapen. Naast Edwards heeft Abraham Mol een verslag van Kamp Amersfoort achtergelaten. De schilder en reclametekenaar heeft voornamelijk portretten getekend van mede-geïnterneerden na Kamp Amersfoort, tijdens zijn verblijf in een interneringskamp in Duitsland.

Hoewel de geïnterneerde Amerikanen niet altijd met een fluwelen handschoen werden behandeld, trachtte de komplimenten de Conventie van Genève³ te handhaven. De geïnterneerden mochten pakketten ontvangen van familie en vrienden. Het snoepgoed en andere etenswaren die via deze weg terecht kwamen bij de Amerikanen compenseerde enigszins de miserabele soep die werd geserveerd, voorzien van sigaretrestjes of sporadisch een vingernagel. Er heerste vaak een sfeer van lamlendigheid. Het was hen wel toegestaan om recreatieve of religieuze bijeenkomsten te organiseren, in tegenstelling tot de gevangenen die nog geen Bijbel mochten houden. Af en toe werd de verveling in het Amerikaanse kamp dan ook bestreden met bonte avonden of muziekoptredens. Edwards verdreef de tijd voornamelijk door het tekenen en verkopen van portretten van haar mede-geïnterneerden. De factor die de verslagen van Edwards en Mol verbindt is hun duidelijke afkeer van het geweld jegens de gevangenen. Ondanks het verbod om naar de gevangenen te kijken, waren de Amerikanen dikwijls getuige van de slaag en vernedering die de gevangenen moesten doorstaan. Mol begint zijn verslag dan ook met de volgende tekst: "De Duitsers in de bezette gebieden maakten eerst een vriendelijke indruk, maar dat was alleen een masker. Later lieten ze hun ware gezicht zien."⁴ Edwards probeerde af en toe sigarettenpeuken door het prikkeldraad te schuiven naar de gevangenen. Ze vond het lastig om naar de gevangenen te kijken; ze noemde hen 'geesten', naar hun magere en spookachtige verschijning.

Portret door Abraham Mol van Jan Tilleman, een mede-geïnterneerde in een interneringskamp in Duitsland

De meeste geïnterneerden werden binnen zes weken vrijgelaten, waaronder Anna Edwards. Een kleinere groep van wie hun Amerikaanse staatsburgerschap niet verlopen was, werd op 11 november 1942 doorgevoerd naar de Duitse kampen Laufen (bij Salzburg) en Liebenau; het betrof respectievelijk 51 mannen en 28 vrouwen en kinderen. Zij zouden pas in de lente van 1944 worden uitgewisseld tegen Duitse staatsburgers die gevangen zaten in de Verenigde Staten.

3. De Conventie van Genève van 1929 werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door vele landen erkend, waaronder Duitsland en de Verenigde Staten. De statuten beschrijven de behandeling die krijgsgevangenen en civiel geïnterneerden moeten krijgen en wijden specifiek uit over de kwantiteit en kwaliteit van het eten, de vrijheid van lichaam, medische zorg, etc.
4. Abraham Mol. Enkele herinneringen uit de oorlogsjaren 1940-'45. (Memoires, NMKA-2022-0163).

De verantwoordelijke voor *Nacht- und Nebel*-gevallen in Nederland

Auteur: Floris van Dijk

Kamp Amersfoort ontving op 18 augustus 1941 de eerste groep gevangenen. Verantwoordelijk voor dit concentratiekamp was de commandant, Walter Hermann Heinrich, geboren op 2 januari 1910 in Myslowitz/ Myslowice. Tot 2020 was niet meer dan zijn naam bekend.

Recent onderzoek heeft uitgewezen dat hij zijn carrière begon als gemeentebtenaar in Oppeln/Opole. Al op 15 maart 1933 werd hij lid van de *Schutzstaffel* (SS; lidmaatschapsnummer 264110) en twee weken later van de NSDAP (lidmaatschapsnummer 1594751). Vervolgens werkte hij bij de gemeente Hanau am Main, weer bij Oppeln/Opole en doorliep zijn rangen binnen de SS. Tijdens de inval in Polen was hij *Polizei-Inspektor* in Sanok, Rzeszow en Krakau. Gedurende zijn werkzaamheden in 1940 bij het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) in Berlijn leerde hij dr. Wilhelm Harster (1904-1991) kennen, die van juli 1940 tot augustus 1943 in Nederland *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (BdS) was. Toen de keuze viel op Kamp Amersfoort als centraler gelegen concentratiekamp dan Schoorl, benoemde Harster dus Heinrich tot commandant.¹

Als eerste kampcommandant (opgevolgd door Karl Berg, 1907-1949) was Heinrich verantwoordelijk voor het structurele systeem van honger, dwangarbeid en mishandeling waar 47.000 mensen onder zouden lijden. Met name aan het einde van 1942 was er een toename van sterfgevallen onder Joodse gevangenen. Maar hij was ook hoogstpersoonlijk lid van het executiepeloton, dat in de vroege morgen van 9 april 1942 de laatste 77 van een groep van 100 Sovjet-krijgsgevangenen vermoordde; de eerste 23 waren sinds hun aankomst op 27 september 1941 aan ontberingen en mishandelingen in Kamp Amersfoort overleden.² Die groep was door Himmler naar Nederland gestuurd om voor de bevolking te dienen als anti-bolsjewistische propaganda, vanwege hun Aziatische uiterlijk.³

Heinrich werd in maart 1943 overgeplaatst naar de staf van de BdS in Den Haag. De BdS in Nederland was vanaf

29 mei 1940 *Standartenführer* dr. Hans Nockemann (1903-1941); die werd vervangen vanaf 1 augustus 1940 door *Brigadeführer* Harster; vanaf 3 september 1943 trad *Brigadeführer* Erich Naumann (1905-1951) aan; die werd weer vervangen vanaf 1 april 1944 door *Brigadeführer* Karl Schöngardt (1903-1946). De locatie van de BdS en zijn staf was van mei-juli 1940 de Eerste van den Boschstraat, van juli-augustus 1940 Plein 1 (tweede etage) en Binnenhof 7, en later werden ook Binnenhof 4 en 20 in gebruik genomen. In mei/juni 1944 werd een deel van de staf van BdS naar Zeist overgeheveld, waarna de rest in september 1944 volgde. Heinrich kwam in Den Haag te werken bij Referat IV, Abteilung IV C, waar beleid werd gemaakt en administratie gevoerd omtrent de detentie, gevangenneming, transport, overplaatsing en inlichtingen omtrent gevangenen. Ook werd tot september 1944 een kartotheek bijgehouden, die daarna naar Uelzen (bij Hannover) werd verplaatst. Hoofd van Referat IV was vanaf 1942 *Sturmbannführer* Erich Deppner (1910-2005); mogelijk werkte hij daar tot 1945 maar een andere bron meldt dat hij al in februari 1944 werd overgeplaatst naar het RSHA in Berlijn.⁴ Op de afdeling was Walter Heinrich als *Obersturmführer* (eerste luitenant) bereikbaar op kamernummer 18a, met toestelnummer 336.⁵ Zijn taak liet zich het beste omschrijven als inspecteur van de in Nederland gelegen concentratiekampen. Zijn eenheid bestond uit *SS-Obersturmführer* Wacker en de twee *Untersturmführer* Oeligschlaeger en Becker.⁶

Op 7 december 1941 trad het zgn. *Keitel-Erlass* in werking. Het was een besluit, uitgegeven door het hoofd van het *Oberkommando der Wehrmacht*, Wilhelm Keitel (1882-1946), op last van Hitler zelf. Hiermee werd een aparte klasse van gevangenen ingesteld met bijbehorende straf:

1. F. van Dijk, "Walter Heinrich; grondlegger van een concentratiekamp en nooit veroordeeld oorlogsmisdadiger", InBeeld nr. 51 (2020), p. 4-11
2. NIOD doss. 250f inv. nrs. 1, 14, 16, 24, 27, 29, 32, 33, 34, 267, 274, 281; NA doss. 2.09.61 inv. nrs. 378, 598, 1401, 1402: PV betreffende het Onderzoek inzake de doodsoorzaak van 100 Russische krijgsgevangenen, gepleegd in het PDA kamp te Amersfoort, tijdens de Duitse bezetting (22 april 1947); PV Wilhelm Harster inzake uitgevoerde fusilleringen in het P.D.A. te Amersfoort, betreffende de Russische krijgsgevangenen (24 oktober 1947); PV Johann Stöver inzake de gepleegde mishandelingen en fusilleering van 77 Russische krijgsgevangenen in het kamp Amersfoort tijdens de Duitse bezetting (17 april 1947); PV Bohle Janszen, verklaring Johann B.J. Janszen (29 september 1949); PV Karl Berg, inzake de fusilleering van de Russische krijgsgevangenen (16 april 1947); PV Karl Titho, betreffende het fusilleren van Russische krijgsgevangenen in het kamp Amersfoort (24 maart 1947); PV Ernst May, betreffende de fusilleeringen van de Russische krijgsgevangenen in het kamp: Amersfoort (17 februari 1947); PV Ernst May, contra Karl Titho inzake het fusilleren van Russische krijgsgevangenen (6 juli 1949); PV Karl Berg, betreffende fusillering 72 Russische krijgsgevangenen (29 september 1949); PV Karl Knabe, Netherlands War Crimes Commission, BAOR 15 (16 september 1949); PV Wilhelm Harster, inzake gedragingen kampleiding voormalig PDA, no. 157 (23 oktober 1947); PV Stöver inzake de gepleegde mishandelingen en de fusilleering van 77 Russische krijgsgevangenen in het kamp Amersfoort tijdens de Duitse bezetting (17 april 1947); PV Willem Eegdeman inzake de gepleegde mishandelingen en het fusilleren van Russische krijgsgevangenen tijdens de Duitse bezetting in het PDA, te Amersfoort (21 april 1947)
3. NA doss. 2.09.61 inv. 3588: PV Erwin Alschger; in aansluiting op bijgaande PVen betreffende de gepleegde mishandelingen en het fusilleren van Russische krijgsgevangenen tijdens de Duitse bezetting in het P.D.A. te Amersfoort (8 mei 1947)
4. NIOD doss. 249-0087; *Befehlshaber der Sipo und SD*, p. 1-19
5. NIOD doss. 249-0738; *Fernsprechverzeichnis des Befehlhabers der Sicherheitspolizei u.d. SD für die besetzten niederländischen Gebiete* (1 oktober 1943), p. 18
6. NIOD doss. 249-0738; Nachweisung von Beamten der Dienststelle des BdS in Den Haag, p. 2

verzetsmensen dienden spoorloos te verdwijnen, in *'Nacht und Nebel'*, zonder de familie in te lichten. De twee concentratiekampen die hiervoor werden aangewezen waren Gross-Rosen (in Silezië) en Natzweiler-Struthof (in de Elzas). Natzweiler was in een voormalig skigebied als concentratiekamp aangelegd vanwege de aanwezigheid van een granietmijn. Het hoofdkamp telde ongeveer 17.000 gevangenen; de circa 70 nevenkampen (waaronder de niet minder beruchte Elwangen, Erzingen, Leonberg, Waldorf en Vaihingen) brachten het totaal op ruim 52.000 met tenminste 30 nationaliteiten. Naar schatting 22.000 gevangenen stierven aan het slechte eten, de waardeloze medische zorg en sanitair, de mishandelingen en het loodzware werk in de granietmijn. Vergeleken met andere, veel oudere kampen is de mortaliteit van Natzweiler schrikbarend. In het kamp werden ook medische experimenten uitgevoerd onder leiding van de anatoom August Hirt (1898-1945). Het hoofdkamp werd in september 1944 ontruimd zodat de Amerikanen op 23 november een leeg complex aantroffen.⁷

Vanaf juli 1943 arriveerden de eerste Nederlandse *Nacht und Nebel*-gevangenen in Natzweiler. Momenteel zijn vier treintransporten uit Kamp Amersfoort bekend: op 10 juli 1943, 25 oktober 1943, 26 oktober 1943 en 25 februari 1944, tot een totaal van 208 mannen. In totaal zouden circa 600 Nederlandse verzetsmensen in Natzweiler belanden, waarvan bijna de helft bezweek. Zowel egodocumenten van overlevenden als biografieën over de Nederlandse gevangenen beschrijven de onzekerheid tijdens transport, de uitzichtloosheid in het smerige kamp, de bijtende koude 's winters en verstikkende zomerse hitte, de zware fysieke straffen en de onmacht om kameraden te zien sterven (door uitputting, ziekte, doodransen op de houten bok en ophangingen).⁸ De vraag doet zich voor wie van de

stafleden van de BdS in Den Haag verantwoordelijk was voor de uitvoering van het *Keitel-Erlass*.

Het transport van 10 juli 1943 vanuit Kamp Amersfoort bevatte ruim tachtig gevangenen. Eén van de escorterende SS-officieren was Walter Heinrich, inmiddels staflid bij de BdS in Den Haag.⁹ De reden van zijn aanwezigheid wordt ineens duidelijk dankzij de naoorlogse verklaringen van SD-er August Woldeit. Hij beschreef de fanatieke Deppner als een *'Scharfmacher'* (scherpslijper), die altijd *Schutzhaft* (een soort voorlopige hechtenis, zonder rechterlijke uitspraak of enig recht van de verdachte) eiste voor een periode van minimaal zes maanden en die verantwoordelijk was voor "zunächst die ungeheueren Inschutzhaftnahmen der niederländischen Bevölkerung und deren Einweisung in das KZ Vught bezw. in Konzentrationslager innerhalb des Reiches". De uitvoering van "Schutzhaftangelegenheiten" lag bij Walter Heinrich. En nu komt het. Heinrich diende "die Eingliederung der Schutzhäftlinge in eine bestimmte Strafkategorie auf Grund des Falles zu bestimmen."¹⁰

De afhandeling van *Schutzhaft*-gevallen betrof ook *Nacht und Nebel*-gevallen, "für die Öffentlichkeit spurlos verschwunden". En Woldeit vervolgde: "Als 'Geheime Reichssache' sind diese Vorgänge beim BdS zur Bearbeitung gekommen. Die Aktenverwaltung solcher Vorfälle lag in den Händen der Dienststelle des Heinrich."¹⁰

Naast zijn inspectietaken en uitvoering van de *Schutzhaft* voor de BdS had Walter Heinrich dus vanaf maart 1943 nog een geheime opdracht: de afhandeling van *Nacht und Nebel*-gevallen in Nederland. Walter Heinrich is sinds februari 1945 uit beeld verdwenen. Vanaf 11 oktober 2022 wordt een podcast uitgezonden, gewijd aan deze nazi van het eerste uur die nooit terecht heeft gestaan.

7. R. Steegmann, *Struthof; le KL-Natzweiler et ses kommandos: une nébuleuse concentrationnaire des deux côtés du Rhin 1941-1945*, Strasbourg (2005), p. 29-435; H. Piersma, *Doodstraf op termijn. Nederlandse Nacht und Nebel-gevangenen in kamp Natzweiler Zutphen* (2006), p. 43-213
8. F. Bakels, *Terug uit Nacht und Nebel; mijn verhaal uit acht Duitse gevangnissen en concentratiekampen*, Utrecht (2016), p. 155-216; W. Harthoorn, *Verboden te sterven*, Westervoort (2007), p. 257-301; J. Withuis, *Weest manlijk, zijt sterk; Pim Boellaard 1903-2001, het leven van een verzetsheld*, Amsterdam (2008), p.153-169; D. ten Berge, *Bib van Lanschot; je bent pas verslagen als je het zelf opgeeft*, Den Haag (1994), p. 54-70; J.S. Wijne, *Stuuf Wiardi Beckman; patriciër en sociaal-democraat*, Amsterdam (1987), p. 157-161; D. Bamberg, *Dossier NN; spoorloos in Hitler's Derde Rijk*, Amsterdam (1985), p. 132-169
9. F.B. Bakels, p. 156
10. NIOD doss. 249-0738; Directoraat-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging, persoonlijk opgemaakte beschrijving van de SD door August Woldeit (DGBR-2463-(10-6-1948)-100 (8 juni 1948), p. 22-32

Overdracht spullen dominee Kars

Auteur: Edie Brouwer

Foto Ruben Schipper

“Lieve schatten, Zo even, de 29e december 1942, is omstreeks elf uur in cel 25 bekend gemaakt, dat wij om 2 uur in de middag moeten sterven.” schrijft Jan Kars (1903-1942) in de laatste uren van zijn leven. Deze afscheidsbrief en andere originele brieven die deze predikant had geschreven uit respectievelijk de Strafgevangenis / het Oranjehotel te Scheveningen, Kamp Amersfoort en de Wehrmacht-gevangenis aan de Gansstraat in Utrecht zijn op 2 juni 2022 door zijn kleinzoon Jan Bonte overgedragen aan Micha Bruinvels.

Kars heeft een nogal eigenzinnig karakter. Dat was al gebleken in de jaren dertig bij zijn conflict met de kerk en de oprichting van een eigen evangelisatiegroep in Capelle en blijkt in de oorlog uit zijn vurige verzet tegen de bezetters. Hij verbergt wapens onder de kansel en verstopt in de pastorie joden die aan de nazi-haat willen ontsnappen naar Engeland. Via een van de militairen die tijdens de mobilisatie door Kars was opgevangen, sluit Kars zich in 1941 aan bij de Leeuwengarde-verzetsgroep.

Politieaanman Isaac Daane sympathiseert met de NSB en infiltreert in onder meer de Leeuwengarde. Waarschuwingen omtrent deze agent waren helaas door de verzetsgroep niet serieus genomen. Tijdens de Paasvakantie van de familie Kars in Schoonhoven bij schoonmoeder Itjeshorst wordt de predikant op tweede Paasdag, 9 april 1942, 's morgens om 6 uur opgepakt. De pastorie en de kerk in Capelle worden van boven tot onder doorzocht terwijl Kars achter het kerkorgel het Wilhelmus speelt en zingt. Niets wordt gevonden en toch moet Kars mee naar Scheveningen. Hij houdt vanuit zijn cel in het Oranjehotel via de luchtkoker op gedempte toon preken tot zijn medegevangenen. Leeuwengarde-collega Floris Bakels, die niet godsdienstig of kerkelijk was opgevoed, krijgt er een vurig, bevindelijk geloof dat hem steeds op de been houdt, zo betoogt hij later vele keren.

Op 17 juli 1942 wordt Kars met 364 anderen op transport naar Amersfoort gesteld. Twee dagen later vraagt hij in een brief aan zijn “lieve vrouw en lieve kinderen”: “laat wie dan ook mij geld zenden want je mag hier in de cantine besteden.” Hij valt tientallen kilo’s af door de zware arbeid en doet zes weken later, op 1 september 1942, een vergelijkbaar appèl: “Zend veel geld. Appels, peren, tomaten te koop hier.” De brief toont de parafen van de censuur en van het blokhoofd. In het opschrift van de brief staat de vaste tekst dat het ontvangen van pakketten is verboden en dat het wel is toegestaan maandelijks 20 gulden te zenden. In zijn brief van weer twee weken later, 14 september, lees je tussen de regels twijfels want hij vraagt zijn vrouw: “Schrijf je eens hoeveel geld je reeds opzond?” In een smokkelbrief aan thuis schrijft hij openlijk over de gruwelen tegen de joden in het Kamp: “Joden een verschrikkelijk leven. Voor mijn ogen tientallen zo zien slaan dat zij stierven. In ‘t bos in een kuil gegooid, ongebluste kalk erover, weg”.

Kars en 31 collega-Leeuwengarde verzetsstrijders worden op 13 november 1942 overgebracht naar Utrecht voor het proces tegen hen. Tegen 21, waaronder Kars, wordt op 27 november 1942 de doodstraf geëist wegens hulp aan de vijand, sabotage, spionage en verboden wapenbezit. Tegen elf, waaronder Bakels, zijn er onvoldoende bewijzen en die worden naar Nacht und Nebel-kamp Natzweiler in de Franse Vogezes gestuurd. Uit alle kringen en lagen van de bevolking in Capelle worden verzoeken tot gratie ingediend. Het mag niet baten. Acht van de 21 ter dood veroordeelden horen op 21 december 1942 op hun gratieverzoek dat de doodstraf is omgezet in vijftien jaar tuchthuis. Kars hoort daar niet bij en is de eerste predikant die in ons land om het leven wordt gebracht in de oorlog. En met hem ook Leeuwengarde-oprichters Masselman en Stemerding. Naast dertien Leeuwengarde-mannen worden op de Leuserheide tien communisten vermoord en ook zeven leden van de Volksmilitie. Op 6 januari 1943 worden Kars’ echtgenote en drie kinderen in kennis gesteld van het gebeurde. Zijn afscheidsbrief circuleerde onder veel gemeenteleden.

Na de oorlog zijn de stoffelijke resten opgegraven en geïdentificeerd. Op 30 november 1945 is Kars begraven in zijn geboorteplaats Schoonhoven. Vooraf was in de Grote of Bartholomeüskerk een rouwdienst en handelde de preek over de tekst: “Ik heb de goede strijd gestreden” (2 Timotheüs 4:7). In mei 1978 werden Kars en zijn in 1968 overleden weduwe herbegraven op het Ereveld te Loenen. In 2015 verscheen het boek Een dominee voor het vuurpeloton van Bas Hooghwerff. Pas toen Kars’ kleinzoon Jan Bonte dat boek over zijn opa las, beseftte hij wat de gevangenen hebben meegemaakt in Kamp Amersfoort.

De overdracht van de brieven van ds. Jan Kars in de ontmoetingsruimte van Nationaal Monument Kamp Amersfoort. V.r.n.l. Jan Bonte, Micha Bruinvels en Floris van Dijk. Foto Edie Brouwer

Voorafgaand aan de overdracht werd op het terrein van Kamp Amersfoort Jan Bonte geïnterviewd omtrent zijn grootvader en de afscheidsbrief en de brieven uit Kamp Amersfoort. Dit in het kader van Lang zouden zij leven. Zie de site van de Oorlogsgravenstichting. Foto Edie Brouwer

Naoorlogse BNers uit Kamp Amersfoort

Auteur: Floris van Dijk en Eddy van der Pluim

Wat hebben (inter)nationale beroemdheden als een hoogleraar criminologie, een Hollywood-ster, een Rotterdams clubicoon, een penozekoning, een toneelregisseur, een volkszanger, een landverrader, een Nederlandse latino en een wereldkampioen wielrennen gemeen?

In Kamp Amersfoort hebben allerlei verschillende groepen gevangenen gezeten: verzetsstrijders, ontduikers van de *Arbeitseinsatz*, communisten, gijzelaars, (vermeende) criminelen zoals zwarthandelaren, ca. 2.500 Joden, 271 Amerikaanse staatsburgers, 123 Jehovah's getuigen en 100 Sovjet-krijgsgevangenen. Al deze 47.000 individuen hebben elk hun eigen, unieke verhalen, die allemaal de verbinding vormen met de geschiedenis van deze plek.

Enkele van hen waren al een nationale bekendheid voor hun gevangenschap, zoals Salomon de Miranda (wethouder van Amsterdam) en Henk Sneevliet (internationaal communist) waar het museum van Nationaal Monument Kamp Amersfoort aandacht aan besteedt. Andere vooroorlogse beroemdheden waren bijvoorbeeld Herman Wiardi Beckmann (sociaal-democratisch politicus), Arie van den Bosch (radio-dominee), Frank Wels (36-voudig international), Titus Brandsma en Edith Stein (beide heilig verklaard). Sommige gevangenen werden na de Tweede Wereldoorlog bekend, bijvoorbeeld vanwege hun verzetsverleden, zoals Pim Boellaard, Willem Harthoorn en Gerrit Kleinveld. Max Kohnstamm en Edmund Wellenstein raakten als diplomaten onder andere betrokken bij de oprichting van de voorloper van de Europese Unie. Andere oud-gevangenen werden succesvolle schrijvers, zoals Elie Cohen en Theun de Vries.

In dit artikel schenken wij aandacht aan enkele 'gewone' Nederlanders die na hun gevangenschap een Bekende Nederlander werden: een alfabetisch gerangschikt, maar zeker niet uitputtend lijstje.

Herman Bianchi

Gevangenschap allesbepalend voor latere professionele opvattingen

Rotterdammer Herman (later noemde hij zich naar zijn tweede naam, Thomas) Thomas Bianchi werd op 14 december 1924 geboren. Zijn ouders kwamen uit bescheiden milieus en waren gemengd christelijk. Tijdens de oorlog waren er beperkte lesmogelijkheden voor het gymnasium. In mei 1944 werd hij als ontduiker van de *Arbeitseinsatz* opgepakt bij een razzia in Amsterdam. Zo belandde hij op 17 augustus in Kamp Amersfoort en kreeg gevangenennummer 5377. Zelden zal een verblijf in Kamp Amersfoort zo van blijvende invloed zijn gebleken op een professionele carrière. Bianchi maakte Josef Kotalla, mishandelingen en pesterijen mee, die hij decennia later

beschreef in interviews en een ongepubliceerde roman. In het kamp kreeg hij een nierziekte; nadat op aandringen van het Zweedse Rode Kruis twaalf ernstig zieken werden vrijgelaten, kwam Bianchi als één van de gelukkigsten weer thuis.

In zijn vormende periode verkeerde de zoekende Herman in politieke zomerkampen en met voor hem inspirerende en veelzijdige figuren, zoals kunstschilder Dolf Henkes, neerlandicus Piet Meertens, schrijver Jef Last en schrijfster Henriëtte Roland Holst. Hij studeerde Nederlands, geschiedenis en rechten. In Isaïc Diepenhorst vond hij zijn juridische leermeester. In 1956 promoveerde hij op de definitie van criminologie; hij was kritisch op het ontbreken van het begrip van de zonde, maar ook op het bijna altijd ongestraft laten van oorlogsmisdaden en witteboordencriminaliteit.

In 1960 werd Bianchi benoemd tot hoogleraar criminologie aan de Vrije Universiteit. Hij verzette zich in die functie hevig tegen het strafrecht en het gevangenisstelsel. Daarvoor gebruikte hij recidivecijfers (moeizame terugkeer in de samenleving weet hij vooral aan jarenlange op- en uitsluiting van diezelfde samenleving), stelde dat strafrechtpleging de verdachte niet als gelijkwaardig zag en beschreef gevangenen als leerschool voor jonge criminelen. Voor gerechtigheid zou het niet om schuld, maar om wederkerigheid moeten gaan. Daarmee was Bianchi één van de wegbereiders van het herstelrecht: dader en slachtoffer moesten tot een vergelijk zien te komen, zoals gebruik was bij sommige inheemse volkeren.

Na zijn emeritaat ging Bianchi zich 'Thomas' noemen. Ook ging hij zich meer wijden aan zaken buiten de criminologie, zoals romans, mystiek, vrijmetselarij en homoseksualiteit in de samenleving. Zijn religieuze inslag en geloofstwifel zaten zijn eigen homoseksuele geaardheid in de weg. Op 30 december 2015 overleed deze radicale, veelbesproken en eigengereide man.¹

Jacques van Drielen

Hollywood-ster in ruim 100 films en series: John van Dreelen
Jacques Theodore van Drielen Gimberg werd geboren op 5 mei 1922 in Amsterdam. Hij was de zoon van de bekende acteur Louis Gimberg en Josine Elise Labouchere, uit de familie van het porselein van Royal Delft. John koos zijn

1. R. van Swaeningen, "Herman Bianchi; over criminologie, emoties en ongerijmdheden", in: Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit (2016), www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/tcc/2016/1/; K. Sluis, *Herman Bianchi en zijn levenslange strijd voor gerechtigheid*, Amsterdam (2015), p. 11-209; www.vpro.nl/programmas/marathoninterview/luister/overzicht/b/herman-bianchi.html (1992); www.vpro.nl/spel-POMS_VPRO_380478-interview-met-herman-bianchi-het-spoor-.html (1987)

vaders vak, deed als tiener mee in enkele toneelstukken en werkte in 1940 en 1941 voor Jan de Quay, oprichter van de omstreden politieke partij Nederlandse Unie. Hij speelde in 1943 in het stuk 'Adriaan en Olivier', samen met Ko van Dijk. De aantrekkelijke Van Drielen viel in de smaak bij vele vrouwen en hij sprak vloeiend Engels, Frans, Duits en Italiaans.

Zoals zo velen werd ook Van Drielen opgepakt voor de *Arbeitseinsatz* en naar de fabrieken van Messerschmidt in Bremen gestuurd, en vervolgens naar Berlijn. Daar belandde hij weer als acteur bij het Oldenburgisches Staatstheater en had – niet voor het laatst – een affaire met zijn tegenspeelster, die zwanger van hem werd maar al getrouwd was met een officier van de *Wehrmacht*. Zijn zoon Klaus zou hij pas 45 jaar later voor het eerst zien. Tijdens een verlofperiode reisde hij naar Nederland, dook onder maar werd weer opgepakt. Rond juli 1944 belandde Jacques in Kamp Amersfoort. Daar werd hij als politieke gevangene opgesloten in Abteilung 3, maar waarom wist hij niet; mogelijk voor het verspreiden van verzetskrantjes of zijn dienstverband bij de inmiddels verboden Nederlandse Unie. Als aristocratische knappe jongeman werd hij mishandeld. Na ruim een week werd hij naar een kamp bij Papenburg gestuurd, een Emslandlager, waar hij weer op het toneel stond. Tijdens een optreden voor SS-ers, waar hij een rol als vrouw speelde, werd stevig gedronken waarna hij een officiersuniform stal en het kamp uit wandelde. Na de oorlog is onderzoek gedaan naar Van Drielen en zijn tien rollen in nazi-Duitsland als *zwangsverpflichteter Staatsschauspieler*, maar werd vrijgepleit omdat hij nooit aan het verplichte lidmaatschap van de *Kulturkammer* had voldaan.

Via toneel- en hoorspeloptredens in Engeland (onder andere met Audrey Hepburn) belandde hij in 1959 in de Verenigde Staten. Als John van Dreelen volgde een duizelingwekkende rij rollen in populaire films en TV-series gedurende drie decennia en werd hij zo de eerste Nederlandse acteur op Amerikaanse TV. Om er slechts enkele te noemen: *77 Sunset Strip*, *Airwolf*, *Charlie's angels*, *Dallas*, *Dynasty*, *Falcon Crest*, *Gunsmoke*, *The Hardy boys*, *Nancy Drew mysteries*, *Ironside*, *Knight rider*, *The leech woman*, *The man from U.N.C.L.E.*, *Mission: impossible*, *Perry Mason*, *Rawhide*, *The six million dollar man*, *Too hot to handle* en *Topaz*. Daarnaast speelde hij vader Von Trapp in de theaterversie van *The Sound of Music* en in meerdere Duitse films en series, waaronder *Tatort*. Maar ook werd hij gevraagd voor Nederlandse films, zoals *Vadertje Langbeen*, *De kleine zielen*, *Zoeken naar Eileen* en *Odyssee d'amour*. Het bekendste werd Van Drielen door zijn vertolking van naargeestige nazi-officieren, die hij van zo nabij had meegemaakt in Kamp Amersfoort; onder andere in *I deal in danger*, *The enemy general*, het zeer succesvolle *Von Ryan's express* en *Voyage to the bottom of the sea*.

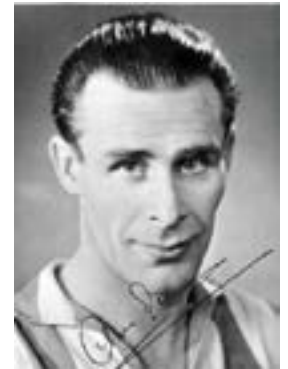
Van Drielen verkeerde in societykringen met onder andere Marlon Brando, Pierce Brosnan, Alfred Hitchcock, Laurence Olivier, George C. Scott, Frank Sinatra en Lana Turner. Hij

liet zich graag 'Baron Jack' noemen. Het einde van zijn leven was minder glorieus met Filipijnse dames die decennia jonger waren. Hij was vijf keer getrouwd en overleed op 4 september 1992 in het Zuid-Franse Cap d'Agde.²

Tonny van Ede

De (Oude) Schicht

Op 22 december 1924 werd Antonie van Ede geboren in Rotterdam. Als jochie ging hij voetballen bij Sparta Rotterdam, opgericht in 1888 en daarmee de oudste club in het Nederlandse betaald voetbal. In 1916 verhuisde de club als vijfvoudig landskampioen naar de polder Spangen in het westen van Rotterdam. Het stadion werd naar de twee torentjes 'het Kasteel' genoemd en de woonwijk werd er later omheen gebouwd.

Waarschijnlijk eind april of begin mei 1944 werd een '*Hilfsarbeiter*', wonend aan de Nieuwe Binnenweg 224A te Rotterdam, Kamp Amersfoort binnengebracht: Antonie van Ede. Hij kreeg gevangenennummer 10427 en werd op 11 mei op transport gezet naar Düsseldorf. Hij ontsnapte en zou zich bij de Prinses Irenebrigade hebben aangesloten.

In 1947 debuteerde Van Ede in het eerste elftal van Sparta. De club beleefde in de vijftiger jaren een tweede sportieve succesperiode. Na invoering van de profcompetitie werd in 1958 de beker veroverd en in 1959 volgde het landskampioenschap met Tonny van Ede als rechtsbuiten. Zijn grote snelheid leverde hem de bijnaam 'De Schicht' op, met het vorderen der jaren veranderd in 'De Oude Schicht'. In de return van de kwartfinale van de Europa Cup tegen Glasgow Rangers scoorde Van Ede in Schotland het enige doelpunt voor 83.000 toeschouwers: 0-1.

In 1964 kon de club aan Van Ede, 39 jaar inmiddels, geen garantie geven voor een plek in het eerste elftal. De twee seizoenen daarna speelde Van Ede voor tweede divisionist Hermes DVS. Vervolgens trainde hij enkele Rotterdamse amateurclubs.

Sommige profvoetballers zijn iconisch omdat zij hun eerste club - ondanks verleidelijke aanbiedingen elders - een carrière lang trouw bleven. Zo wees AS Roma-aanvoerder Francesco Totti het aanbod van Real Madrid af, dat begon met een verdubbeling van zijn jaarsalaris tot 12 miljoen en 15 miljoen euro aan portretrechten jaarlijks. Clubtrouwe voetballers zijn een uitstervend ras, al kennen wij in Nederland nog Mark van der Maarel (FC Utrecht). Rotterdam heeft de legendarische Tonny van Ede: na Pim Doesburg (471 wedstrijden) is hij een goede tweede als record-Spartaan, met 455 competitiewedstrijden in het

2. R. den Drijver, *Baron Jack, Hollywoods favoriete nazi. Biografie van John van Dreelen. De eerste internationale Nederlandse TV-ster* (2021), p. 7-588; M. van Poeteren, "Baron Jack aka John van Dreelen, mooie kop, treurig leven" (2021) <https://biografieportaal.nl/recensie/baron-jack-aka-john-van-dreelen-mooie-kop-treurig-leven/> ; "John van Dreelen: Hollywood's high-flying Dutchman", https://web.archive.org/web/20081002124829/http://johnvandreelen.com/_wsn/page2.html; www.imdb.com/find?q=dreelen&ref_=nv_sr_sm

rood-wit tussen 1947 en 1964. Ook werd hij tweede bij de verkiezing van de grootste Spartaan aller tijden, achter Bok de Korver. Tweemaal speelde Van Ede in het Nederlands elftal.

De hoofdtribune van stadion Het Kasteel is naar erelid Van Ede genoemd, die op 16 februari 2011 overleed. Voor hem is in 2013 op het Kasteel een plaquette onthuld door zijn weduwe en burgemeester Aboutaleb. Jules Deelder schreef bij het overlijden van Van Ede het gedicht 'De Schicht'. Onlangs verkocht de webshop van Sparta nog een supportersshawl met de naam en afbeelding van Van Ede.³

Arie Elpert

Penozekoning en knuffelcrimineel
Haring Arie

Adrianus Bernardus Antonius Elpert werd op 7 februari 1923 in Amsterdam geboren. Zijn vader was zeeman en erfde een logement dat zijn moeder zou bestieren, maar het eindigde in een echtscheiding. Zo belandde de kleine Arie in een door hardhandige nonnen gerund weeshuis en bij zijn vader en harteloze stiefmoeder. Hij raakte vertrouwd met het straatleven. Baantjes als kappersknecht, leerling bakker, krantenjongen, liftboy, lichtmatroos, wasbezorger en koksmaat duurden nooit lang; drinken, vechten en vrouwen daarentegen werden dagelijkse kost.

Na een vechtpartij met jongens die 'Weg met de koningin' op de Munttoren hadden geschreven werd Elpert twee maanden opgesloten. Weer vrij volgden berovingen, diefstallen en inbraken. Het stelen van een fiets in de Pijlsteeg eindigde echter met een politiekogel in zijn been. Als ontduiker van de *Arbeitseinsatz* werd hij in de Reguliersbreestraat opgepakt en in een grote groep naar Kamp Amersfoort gestuurd. Elpert kreeg gevangenummer 14315, werd geplaatst in Barak 9 en maakte kennis met de Rozentuin, knuppelaars en kampbeul Joseph Kotalla. Ook werd hij onderworpen aan een straf van 25 stokslagen. Hij moest dwangarbeid verrichten op vliegveld Soesterberg en takken rapen waar bezems van gemaakt werden. Na drie weken werd hij op 29 juni op transport gezet naar Augsburg, waar hij moest puinruimen en een machine bedienen in een fabriek.

Nadat hij was ontsnapt zwierf hij rond en had vele baantjes in Duitsland. Het leidde er zelfs toe dat hij een Duits paspoort kreeg, omdat hij de smoes had verkondigd dat hij Arie de Jong was uit Amsterdam en uit Keulen was gevlucht voor de bombardementen. Elpert werd bevrijd

door Amerikanen, evenals Sovjet- en Poolse gevangenen die onmiddellijk aan het plunderen en verkrachten sloegen. Een samen met andere Nederlanders gestolen vrachtwagen ging stuk, waardoor de terugkeer naar Amsterdam voortgezet werd per trein en te voet.

Goedgekeurd als marinier werd Elpert snel ontslagen vanwege een verwaarloosde geslachtsziekte. Als matroos van de koopvaardij, bijgenaamd 'Arie de Zeeman' en inmiddels voorzien van tattoo'es op zijn geblokte lichaam, deed hij verschillende Braziliaanse, Zuid-Afrikaanse en Nabij-Oosterse havens aan. In New York had hij meerdere baantjes. Terug in zijn geliefde Amsterdam verkocht hij 's nachts in kroegen haringen uit een emmertje, dat hem een nieuwe bijnaam opleverde: 'Haring Arie'. Zijn leven werd een aaneenschakeling van criminele handeltjes, drank, gokken, vechtpartijen en politiebureau's. Alles bij elkaar zat Elpert drie jaar in de cel.

Elpert, meer dan een scharrelaar want bij vlagen toch een rijk man, ontmoette de blonde Mien Sligte waarmee hij ging samenwonen op de Wallen. De bekende Mokummer penozekoning werd haar pooier. In de vijftiger en zestiger jaren waren prostituees overwegend Nederlandse, getrouwde vrouwen met welluidende namen als Chinese Annie, Magere Jossie, Parijse Leen en Rooie Marie. Een werkdag van de getoupeerde Blonde Mien betekende dat Elpert neerstreek in een nabije gelegen kroeg, zo'n "vijftig pilsies" dronk, de één na de andere sigaret opstak, misschien even wat gewichten ging heffen, tussendoor wat handeltjes deed en zo nu en dan kwam kijken bij Mien. Zowel voor kaartmakers in de kroeg als bij vermeend lastige klanten van Mien volgden zonder veel omhaal klappen. De populaire en kleurrijke Arie Elpert werkte mee aan vier autobiografische boeken en overleed op 28 november 1995.⁴

Henk Faanhof

Wereldkampioen wielrennen

Hendricus Jacobus (Henk) Faanhof werd geboren op 29 augustus 1922 te Amsterdam. Het gezin (vader bouwvakker, moeder huisvrouw, twee zonen) woonde in de Staatsliedenbuurt. Later gingen de Faanhofs aan de Bos en Lommerweg 18, tweehoog, wonen. Hij droomde ervan om piloot te worden. Vanaf zijn veertiende jaar bleek hij een goede wielrenner, en dan met name sprinter. Opgeleid als technisch tekenaar werd hij in 1938 lid van de Amsterdamse wielervereniging Olympia, in 1939 meteen algemeen clubkampioen en potentieel lid van de wielerploeg op de Olympische Spelen. Toen brak de Tweede Wereldoorlog uit en was wielrennen nog maar beperkt mogelijk.

Soms was er in het Olympisch Stadion een wedstrijd, bijgewoond door nazi-officieren die geen idee hadden

3. A. Slotboom, *Wij, Spartanen; winnen, verliezen en leven op Het Kasteel*, Driebergen (2022), p. 5-254; H. Borst, C. van Cuilenborg, *125 jaar Sparta; 1888-2013*, Rotterdam (2013), p. 6-670; "Oer-Spartaan, bijgenaamd De Oude Schicht, overleden", NRC Handelsblad (18 februari 2011)

4. A. Elpert, C. Souren, *Haring Arie; een leven aan de Amsterdamse zelfkant*, Amsterdam (1968), p. 12-191; *Rondom het Oudekerksplein...*, documentaire van Roeland Kerbosch (1968)

dat onder het beton van de wielersbaan in berghokken en opslagplaatsen ongeveer twintig mensen ondergedoken zaten. Bij zijn eerste tewerkstelling in Duitsland belandde Faanhof vijf maanden in Taucha, een dorpje vlakbij Leipzig. Daar werden in de Mitteldeutsche Motorenwerke versnellingsbakken voor Tiger Tanks gemaakt. Vanwege ziekte van zijn moeder kreeg hij verlof om naar huis te gaan.

Faanhof probeerde een half jaar later met zijn oom naar Spanje te ontsnappen, maar zij werden bij de Belgische grens opgepakt. Hij had in de WC zijn paspoort doorgespoeld omdat dat voorzien was van een stempel met zijn Duitse tewerkstelling. Zo belandde Faanhof eind 1943 in Kamp Amersfoort en kreeg gevangenennummer 1852. Omdat hij bij binnenkomst zijn verlovingsring niet had afgegeven kreeg hij drie stokslagen. Tijdens het kerstprogramma van de gevangenen uit Blok IV (aanvang 19:30 uur) trad hij na de pauze op met een gezongen lied. Op 10 februari 1944 werd hij op transport gezet naar Ravensburg, niet ver van de grens met Zwitserland. Vlakbij Friedrichshafen moest hij werken in de fabrieken van vliegtuigbouwer Dornier. Met enige regelmaat werd er door de geallieerden gebombardeerd. Na drie maanden werd het complex vernietigd met brandbommen, dat Faanhof ternauwernood overleefde.

Na de oorlog begon Faanhof een eigen lasbedrijf en pakte na drie jaar de trainingen voor het wielrennen weer op. Hij fietste naar België en kocht voor 150 gulden banden. Hij won de Ronde van de Westerstraat en de Ronde van de Lindengracht. Tijdens een trainingsrit werden Faanhof en zijn mederenners in IJpendam beboet door veldwachters omdat hun racefietsen geen bel hadden. In 1948 nam hij deel aan de Olympische Spelen in Londen en reed daar vlak voor de finish na 200 kilometer lek in een zes man tellende kopgroep. Maar Faanhof werd wel wereldkampioen bij de amateurs in 1949 in Kopenhagen en Amsterdam liep uit voor zijn zegetocht door de stad in een cabriolet, naar zijn woning in de Orteliusstraat. Het jaar erna reed hij weer lek vlak voor de finish van het wereldkampioenschap. Wellicht zijn mooiste overwinning kwam in de Tour de France van 1954, waar hij na een rit van 345 kilometer van Angers naar Bordeaux (dat waren nog eens etappes) als eerste over de finish kwam.

In 1956 stopte hij met wielrennen na een schouderbreuk en richtte zich volledig op zijn aluminiumlasbedrijf. In 1968 werd hij voorzitter van zijn wielersclub Olympia. De man die in Kamp Amersfoort een zangvoorstelling gaf aan medegevangenen zong zelfs op oudere leeftijd nog verdienstelijk "My way". Faanhof overleed op 27 januari 2015 te Amsterdam.⁵

Nico van Hasselt

Onverzettelijk tegen leeftijdsdiscriminatie

Nicolaas Johannes Hendrikus van Hasselt werd op 19 februari 1924 in Deventer geboren. Vanwege zijn

verzetsactiviteiten belandde hij op 1 april 1943 in Kamp Vught. Hij wist met een medegevangene te ontsnappen maar werd gepakt op 24 augustus 1943 bij zijn poging naar Engeland te komen. Op 8 september 1944 belandde hij in Kamp Amersfoort en kreeg gevangenennummer 6876. Van Hasselt stond op de lijst om op 11 oktober 1944 mee te gaan met het grote transport naar Neuengamme maar werd van de lijst gehaald. Hij werkte als *Sanitärer* (ziekenverzorger) en verliet op 16 april 1945 Kamp Amersfoort.

Door zijn ervaringen in Kamp Amersfoort deed Van Hasselt zichzelf de belofte een maatschappelijk nuttig beroep te gaan vervullen. In plaats van het door zijn ouders gehoopte bestaan in het bankwezen studeerde Van Hasselt na de oorlog geneeskunde en opende in 1959 een praktijk als huisarts in Amsterdam Buitenveldert. Zijn echtgenote werkte er als doktersassistente. Hij werd in 1989 voorpaginanieuws toen hij op pensioengerechtigde leeftijd weigerde te stoppen, terwijl het ziekenfonds hem opdracht daartoe gaf. Zonder vergoeding werkte hij door en betaalde de medicijnen voor patiënten zelf. Na jaren slepende juridische strijd stelde de Commissie Gelijke Behandeling in 2005 Van Hasselt in het gelijk. De toegekende schadevergoeding schonk hij aan een goed doel.

Nico van Hasselt vervulde meerdere bestuurlijke nevenfuncties. Hij overleed op 14 februari 2018, een paar dagen voor zijn 94ste verjaardag.⁶

Piet Jongeling

Kamerlid en kinderboekenschrijver

Op 31 maart 1909 werd Pieter Jongeling geboren in het Friese Akkerwoude. Hij werkte als journalist bij de Nieuwe Provinciale Groninger Courant. Jongeling was actief in het verzet, werd op 21 april 1942 gearresteerd en arriveerde op 7 juli 1942 in Kamp Amersfoort waar hij gevangenennummer 1185 kreeg. Drie weken later werd hij op transport gezet naar Sachsenhausen. Enkele weken daarvoor waren daar 71 leden van de verzetsgroep Ordedienst publiekelijk geëxecuteerd en op 11 mei 24 leden van een verzetsgroep uit Maastricht. Na bijna drie jaar liep hij mee in de dodenmars van tienduizenden mannen op 21 april 1945. Na de oorlog werd Jongeling hoofdredacteur bij zijn oude krant. Hij sloot zich aan bij de vrijgemaakten van de Gereformeerde Kerken in Nederland en belandde dientengevolge als hoofdredacteur bij het orthodox-protestantse dagblad De Vrije Kerk, later het Nederlands Dagblad geheten. Hij woonde in Amersfoort, dezelfde stad

5. www.wvamsterdam.nl/in-memoriam-henk-faanhof/ (2015); R. Willems, "Henk Faanhof: oorlogsherinneringen van een wereldkampioen", Helden Magazine (mei 2014); J.M.Th. Govaerts, *Priesterleven in het P.D.A.*, Nijmegen (1949), p. 174-175

6. "Oudste huisarts van Nederland overleden", Het Parool (14 februari 2018); S.C. Kempenaar e.a., *Dokter Van Hasselt; het turbulente leven van de oudste huisarts van Nederland*, Leusden (2018), p. 6-44; Het Parool (28 juni 2014)

als het hoofdkantoor van de krant. In 1948 werd hij lid van de politieke partij het Gereformeerd Politiek Verbond en werd fractievoorzitter en lid van de Tweede Kamer van 1963 tot 1977. In die hoedanigheid was hij voorstander van strenge, behoudende politieke koers, onder andere ten aanzien van abortus en het apartheidsregime van Zuid-Afrika. Ook toonde hij zich verklaard tegenstander van de seksuele revolutie, homofilie en bloot en seks op de televisie. Tijdens het dertien uur durende debat in 1972 over vrijlating van de Drie van Breda toonde Jongeling, ondanks eerdere sympathie over dat voorstel, zich tegen gratiëring van de oorlogsmisdadigers waaronder Josef Kotalla.

Piet Jongeling schreef onder het pseudoniem Piet Prins meer dan zestig kinderboeken, zoals de series *De vier vrienden en Holland onder het hakenkruis*. Vooral de negen delen van *Snuf de hond* waren een enorm succes. Hij overleed op 26 augustus 1985.⁷

Anthonie Knollenburg

Tony Moore van het Cocktail Trio

Anthonie Knollenburg werd op 28 maart 1922 in Amsterdam geboren. Na een opleiding techniek werkte hij als werktuigbouwkundige. Maar zijn grote liefde was en bleef de muziek, hij speelde met name gitaar in verschillende bandjes en begon aan het conservatorium om klarinet te studeren.

Tijdens een razzia belandde hij in Kamp Amersfoort en kreeg gevangenennummer 3384. Op 10 februari 1944 werd Knollenburg op transport gezet naar Saarbrücken. Via een aantal andere kampen in Frankrijk keerde hij na de oorlog weer terug naar de Marnixkade 95 hs in Amsterdam.

In 1945 trouwde Knollenburg met de Franse zangeres Nina Balti, de artiestennaam van Louise Quariat. Hij speelde bij het orkest van Carel Aalbers maar dat viel na in 1953 uit elkaar. De twee besloten door te gaan als trio, samen met Ad van de Gein: de immer breed lachende en bebaarde Knollenburg als zanger/gitarist (onder de artiestennaam Tonny More), Van de Gein als zanger/pianist en Albers als zanger/contrabassist.

In de jaren vijftig, zestig en zeventig scoorde het Cocktail Trio vele hits, waaronder *Batje Vier* ("Leve de man die het bier uitvond"), *De hele wereld alleen van ons*, *Grote Beer*, *Het Vlooiencircus*, *Hoepdepoepep*, *Hup hup hup*, *Juanita Banana*, *Kadewaska*, *Kangoeroe*, *Li-Wang Tai-Fu* en *Wie heeft de sleutel van de jukebox gezien?* Daarnaast schreef Van de Gein nog hits voor anderen, zoals *Morgen ben ik de bruid* (Willeke Alberti), *Vrijgezellenflat* (Ria Valk), *Schipper naast God* en *De zee heeft een hart* (dominee L.A. Bodaan). Knollenburg verscheen met het Cocktail Trio in verschillende reclames van benzine, chips, meubels,

7. H. Veenhof, Zonder twijfel; Pieter Jongeling (1909-1985); journalist, politicus en Prins, Barneveld (2009), p. 23-416
8. <http://www.hetcocktailtrio.nl/>

sigaretten en de rijdende SRV-melkman. In de jaren tachtig trad het Cocktail Trio minder op. Na enkele hartaanvallen overleed Knollenburg op 11 november 1985.⁸

Chris Lanooy

Veelzijdig kunstenaar in talloze musea

Op het Zeeuwse eiland Tholen werd op 16 maart 1881 Christiaan Johannes Lanooy geboren, als tweede van tien kinderen. Zijn vader werd hoefsmid in Den Haag en zijn moeder runde een groentewinkel. Al op jonge leeftijd toonde hij talent voor tekenen en schilderen. Als vijftienjarige werd hij leerling-plateelschilder. Vervolgens werd hij decoratieschilder en toch weer plateelschilder in Gouda. Daarnaast ontwikkelde hij zich als pottenbakker en maakte eigen keramiek. In 1906 werd hij in Purmerend ontwerper, trouwde een jaar later met handwerkster Belly Schuitemaker en betrok als zelfstandig keramist een atelier in Gouda. Dankzij exposities werd Lanooy bekend om zijn keramiek met glazuren.

Het gezin verhuisde naar 'Huize Hedda', een villa in Epe genoemd naar zijn overleden zoontje. Er ontwikkelde zich een grote groep bekende afnemers, zoals Helene Kröller-Müller, en veel jongeren kwamen bij Lanooy in de leer. In 1941 overleed zijn vrouw en waarschijnlijk door gebrek aan kolen moest hij zijn productie staken. Op 22 december 1944 werden op zijn terrein wapens gevonden door de Sicherheitsdienst. De al ziekelijke Lanooy ontkwam aan executie en belandde via Apeldoorn op 16 februari 1945 in Kamp Amersfoort. Hij kreeg gevangenennummer 10923. Op de bekende foto van oud-gevangenen, weer gestoken in hun burgerkleding, staat Lanooy rechts, herkenbaar aan zijn grote baard. Lijdend aan diabetes en nephritis werd hij naar het ziekenhuis gebracht.

In de oorlog waren 26 kisten met door hem vervaardigde kunstobjecten gestolen. Weer terug thuis in Epe hervatte Lanooy zijn hoge productie. Hij overleed op 24 januari 1948. Chris Lanooy was een bijzonder veelzijdig kunstenaar: niet alleen de pionier van de Nederlandse keramiek, maar ook tekenaar, schilder, ontwerper, beeldhouwer, glasblazer en glas-in-lood maker. Hij kent vele navolgers en wie zijn naam intypt op google krijgt een waslijst aan musea die zijn kunst in de collectie hebben en ten toon stellen, zoals het Centraal Museum Utrecht, het Museum Arnhem, Museum de Fundatie in Zwolle, het keramiekmuseum Princessehof in Leeuwarden en diverse streekmusea.⁹

Jan Lemaire

Grootheid in de toneelwereld

Jan Lemaire werd op 19 november 1906 geboren in Amsterdam. Zijn ouders waren acteurs en hij speelde vanaf zijn vijftiende in films en toneelstukken. Hij

9. W. Heijbroek, K. Gaillard, *Tussen twee vuren; Chris Lanooy 1881-1948*, Zwolle (2002), p. 6-125

volgde de toneelschool en belandde in communistische kringen. Hij trouwde in 1929 maar scheidde in 1938. Zijn toneelgezelschap De Jonge Spelers hief zichzelf op in 1941 nadat lidmaatschap van de *Kulturkammer* verplicht was gesteld.

Op 7 oktober 1941 werd Lemaire gearresteerd vanwege betrokkenheid bij de verzetskrant De Waarheid. Hij zat gevangen in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg in Amsterdam en belandde op 20 december in Kamp Amersfoort, waar hij gevangenennummer 71 kreeg. De binnenkomst in Kamp Amersfoort ging gepaard met stokslagen en geschreeuw en in het kamp trof hij andere communistische vrienden, vaak afgebeeld en moedeloos. Zelf werd hij regelmatig beurs geslagen tijdens de loodzware dwangarbeid. Op 21 februari 1942 werd hij op transport gezet naar Berlijn, vanwaar hij op 28 februari met hongeroedeem aankwam in Sachsenhausen (Oranienburg, bij Berlijn). Op 14 april 1943 begon hij te schrijven aan een boek dat hij "Mannen in zebra" wilde noemen. Het belandde in handen van *Rottenführer Stieglitz*, die het wel teruggaf maar waarna Lemaire besloot - op aandringen van medegevangenen - het te verbranden. Een tweede versie werd ook vernietigd.

Na de bevrijding begon hij voor de derde keer aan het manuscript over zijn kampverleden. Zo beschreef hij zijn aankomst in de vroege ochtend op het perron van Sachsenhausen, waar de gevangenen rennend over ijsskoude en gladde straten met knuppels en geweerkolven naar het kamp worden geslagen. Wie onderweg uitgleed, zoals Lemaire zelf, werd door de SS-ers onmiddellijk "overeind geslagen". Uitgeput en doordrenkt van het zweet, met bebloede handen en knieën, strompelde de groep uiteindelijk door de poort van het kamp, bijgelicht door zoeklichten. Hij droeg ook voor uit zijn boek tijdens voorstellingen, maar het zou tot 2020 duren voordat het boek door zijn kleinzoons in eigen beheer werd gepubliceerd.

Na de oorlog pakte Lemaire het toneelspelen weer op en werd ook regisseur bij Het Vrije Toneel. Onder zijn regie verschenen *Blanke ballast*, *Polletje Piekhaar*, *De heilige*, *De verkochte grootvader*, *Nummer zeventien of de noodlottige gelijkenis* en *Het verraad*. Hij richtte ook het cabaret De Rode Lantaarn op. Vanaf 1956 begeleidde hij alle amateurtoneelgezelschappen in Zeeland: hij verzorgde de regie, begeleidde uitvoeringen en gaf cursussen. Daarnaast schreef hij verschillende toneelstukken, zowel voor volwassenen als voor kinderen. Jan Lemaire overleed op 2 februari 1960.¹⁰

Cornelis Pieters

Volkszanger met een standbeeld Manke Nelis

De goedlachse Cornelis Pieters werd op 16 december 1919 geboren aan de Binnen Dommerstraat in Amsterdam. Zijn aangeboren voetafwijking maakte dertien operaties nodig en leverde het straatschoffie al jong zijn bijnaam 'Manke Nelis' op. Zijn uitverkiezing uit honderden concurrerende jongetjes tot de nieuwe Jackie Coogan, het kindsterretje

naast Charlie Chaplin, moest afgeblazen worden voor de laatste operatie. Na enkele losse baantjes trad hij vanaf 1939

als zanger en contrabassist op in café American Palace van de bekende accordeonist Johnny Meijer, dat in de oorlog omgedoopt werd tot De Ster. De muzikanten traden tot laat op en negeerden daarmee de avondklok. Op weg naar huis door nachtelijk Amsterdam werd de beschonken Pieters in 1944 door een gewapende Nederlander in de Halvemaansteeg aangehouden en gesommeerd mee te gaan. Het toegesnauwde "Met jou, groenjurk, vieze, smerige grasspriet!" hielp niet echt en op 7 juni 1944 werd hij naar Kamp Amersfoort gestuurd. Zijn gevangenennummer is onbekend maar als beroep werd genoteerd 'metaalbewerker'.

Pieters moest de herdershonden van Kotalla verzorgen. Daarna moest hij houthakken en maakte deel uit van de arbeidsploeg die op vliegveld Soesterberg bomkraters moest vullen. Bij bombardementen snelden de nazi's de schuilkelders in en moesten de gevangenen doorwerken. Hij zong zichzelf en zijn medegevangenen moed in en vertelde Mokumse moppen. Een onbekend gebleven Groningse medegevangene schreef uit dankbaarheid een gedicht, gewijd aan Pieters. De opgesloten arts Abraham van Breda Vriesman (gevangenennummer 2832) overtuigde de kamparts van de slechte gezondheid van Pieters, die op 25 augustus 1944 werd ontslagen uit Kamp Amersfoort en terugkeerde naar Amsterdam.

Na de bevrijding volgden vele optredens en tournees. Pieters hertrouwde en Johnny Meijer trouwde met de zus van Pieters, waardoor dit muzikaal sterke duo ook zwagers werden. Het Mokumse levenslied beleefde een enorme populariteit dankzij cafés als De Kuil (Oudebrugsteeg), Mercurius (Nieuwedijk), Nol (Westerstraat) en Randeraat (Westerstraat).

Na een motorongeluk in Frankrijk in 1956 moest zijn rechterbeen geamputeerd worden omdat men tetanusinjecties was vergeten en een infectie ontstond. Van de schadevergoeding van een ton kocht Pieters café De Blauwe Druif in de Haarlemmerstraat. Hij bewoog zich voortaan voort op krukken en belandde in een fase van stevig drankgebruik totdat zijn andere zwager, Theo Bakker, café San Remo in de Korte Reguliersdwarsstraat overnam. Daar kwamen internationale artiesten zoals Charles Aznavour, The Beatles, Cliff Richard en Charles Trenet, en ook Pieters vond weer zijn draai. Hij veranderde zijn artiestennaam Carlo Pietro in Manke Nelis en werd één van de bekendste vertolkers van het levenslied. Zijn liedjes gingen veel over kerstmis, eenzaamheid en de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan.

Pieters trad ook veel op in het buitenland. Na lever- en hartklachten overleefde hij een ernstig busongeluk bij San Diego tijdens een tournee met o.a. Rita Corita en Eddy

10. J. Lemaire jr., *Mannen in zebra; ons leven in het concentratiekamp Oranienburg*, e.b. (2020), p. 17-262; De Stem (4 februari 1960); Zeeuwsch Dagblad (4 februari 1960)

Christiani. Vanaf 1981 trad hij stevast op in café The Shorts of London aan het Rembrandtplein. Hij speelde naast André van Duijn in de Boezemvriend uit 1982. In 1987 scoorde hij zijn grootste hit met 'Kleine jodeljongen' en vierde zijn 50-jarig jubileum als artiest in Carré. Nog hertrouwd in 1990 overleed Pieters op 8 oktober 1993 aan kanker.

Op het Johnny Jordaanplein, aan de Elandsgracht in Amsterdam, heeft Pieters in 2005 een standbeeld gekregen. Hij staat daar als contrabassist, naast borstbeelden van Tante Leen en Johnny Jordaan, een accordeon spelende Johnny Meijer en het duo Bolle Jan en Mien Froger. Deze in 1990 benoemde ereburger van Amsterdam ligt begraven op de begraafplaats St Barbara in Utrecht.¹¹

Jan Princen

Indonesisch parlamentslid (en landverrader) Poncke Princen

Johan Cornelis Princen werd op 21 november 1925 in Den Haag geboren. In 1939 meldde hij zich aan bij het seminarie in Weert. Zijn aangeboren afkeer van gezag leidde tot terugkeer naar het ouderlijk huis. Een poging om zich via Frankrijk aan te sluiten bij de geallieerden stopte bij de Belgische grens, waardoor hij via Kamp Vught in Kamp Amersfoort belandde. Princen werd veroordeeld tot anderhalf jaar tuchthuisstraf en op transport gesteld naar Essen en Bochum. Zijn bijnaam 'Poncke' kreeg hij voor het veelvuldig citeren van de streekroman 'Pastoor Poncke' van Jan Eekhout aan medegevangenen.

Na de oorlog werd Princen in maart 1946 opgeroepen voor dienstplicht in het voormalig Nederlands-Indië. Hij ontkwam naar Frankrijk, keerde terug voor zijn zieke moeder, werd gearresteerd en op 28 november 1946 alsnog op transport gezet naar Indië. Zijn veroordeling daar voor zijn eerdere poging tot desertie diende hij uit in gevangenschap, trad weer in operationele dienst en deserteerde andermaal in het najaar van 1948. Princen werd gevangengenomen door de republikeinse onafhankelijkheidsstrijders, sloot zich bij hen aan en vocht aan het front tegen zijn landgenoten. Hij was betrokken bij hinderlagen en moorden, haalde zich de diepe haat op de hals van Nederlandse militaire veteranen, terwijl zijn eigen vrouw bij een actie van het Nederlandse leger op 9 augustus 1949 werd gedood. Voor zijn inzet ontving hij na de dekolonisatieoorlog een Indonesische onderscheiding, bekeerde zich tot de islam en werd gekozen tot parlamentslid. Vanwege zijn nimmer aflatende kritiek op de gezagsdragers werd hij enkele malen gearresteerd en jaren gevangengezet. Princen bleef zich echter inzetten voor de onafhankelijkheid van Oost-Timor, democratisering en mensenrechten.

Poncke Princen overleed op 21 februari 2002 in Djakarta. Zijn persoonlijke archief ligt bij het Internationaal

11. M. Heimering, "Dan helpt alleen nog muziek! Manke Nelis, de artiest (1919-1993)," *Jordaan & Gouden Reaal* jr. 3 nr. 6 (2005), p. 11; B. ten Holter, *Manke Nelis 50*, Amsterdam (1987), p. 11-95

Instituut voor Sociale Geschiedenis. In 2016 verscheen de dissertatie van Remi Limpach, getiteld 'De brandende kampongs van Generaal Spoor', waarmee afgerekend werd met het standpunt dat de Nederlandse regering decennia had ingenomen: aangetoond werd dat het militaire geweld in voormalig Nederlands-Indië geenszins excessen betrof, maar structureel was. Aansluitend werd op last van de regering een onafhankelijk, vierjarig onderzoek uitgevoerd door het NIOD, NIMH en KIT-LV en op 17 februari 2022 bood minister-president Rutte "diepe excuses" aan Indonesië aan voor het structurele militaire geweld aldaar.¹²

Thom Zomerschoe

Nederlandse latino

Thom Kelling

Thomas Frank Zomerschoe werd in Den Haag geboren op 11 maart 1922. Hij zou oorspronkelijk marine-officier worden maar dat ging door het uitbreken van de oorlog niet door. Hij speelde enkele toneelrollen. Op 1 oktober 1943 werd hij opgepakt in de trein naar Eindhoven omdat hij sprak met een Joodse vrouw, waarop een NSB'er tegen haar begon te schelden waarop Zomerschoe de man van replek diende. Hij belandde in Kamp Amersfoort, maar mocht verrassend genoeg zijn gitaar behouden: de bewakers maakten hem soms 's nachts wakker voor wat opvrolijkende muziek. Negen weken later verscheen hij kaalgeschoren onder gejuich weer op het toneel.

Na de oorlog werd hij bekend als zanger en gitarist onder de artiestennaam Thom Kelling, zijn moeders familienaam, en trad op voor Britse en Amerikaanse troepen. Na een verblijf in 1947 in Portugal, waar hij fado's en Spaanse muziek leerde kennen, brak hij door met zijn eigen orkest. Hij bracht vele singles en elpees uit vanaf 1955. Prins Bernhard was een uitgesproken fan van zijn voornamelijk Zuid-Amerikaanse muziek. Zomerschoe maakte vele tournees door Zuid-Amerikaanse landen en Zuid-Afrika. Hij was ook gastjurylid van het populaire VARA-programma *Top of flop?*, dat werd gepresenteerd door de ietwat stijve Herman Stok. In die rol wist Zomerschoe bijna elk gepresenteerd liedje weg te zetten als onorigineel want gecovered; toen Stok bijvoorbeeld "My whole world is falling down" van Brenda Lee opzette meldde Zomerschoe dat het nummer een kopie was van het aloude "London bridge is falling down". Alleen al voor de stichting Schoolmuziek gaf hij 200 concerten per jaar.

Op de terugweg van een optreden in Hengelo werd op 7 september 1968 een koffiestop gemaakt in Bunnik. Daar werd Zomerschoe onwel en overleed plotseling op 46-jarige leeftijd. Onder enorme belangstelling werd hij vijf dagen later begraven.¹³

12. <https://www.nederlandsekringsmacht.nl/index.php/kl/204-1945-1950-acties-in-nederlands-indie/officieren-kaderleden-en-manschappen-actief-tijdens-de-politionele-acties/1157-de-heldendaden-van-poncke-princen-2>; *Poncke Princen; held of landverrader*, documentaire van Bart Nijpels, (2009); J. van Fenema, *Een kwestie van kiezen*, Den Haag (1995), p. 7-208

13. *Nieuwe Leidsche Courant* (9 september 1968); *De Telegraaf* (13 januari 1966); *Leidsch Dagblad* (12 januari 1966); www.nldiscografie.nl/thom-kelling

Activiteiten voor in uw agenda

Open Monumenten Weekend op zaterdag 10 en zondag 11 september

Ook dit jaar neemt NMKA deel aan het landelijke Open Monumenten Weekend. Het buitenterrein met onder andere het beeld van de Stenen Man en de houten wachttorens, herbergen verhalen uit de tijd dat hier het straf- en doorgangskamp Kamp Amersfoort was gevestigd. Op het binnenterrein en in het museum krijgen bezoekers een goede indruk van een periode in de geschiedenis die wij nooit mogen vergeten. Tijdens het Open Monumenten weekend kost een kaartje 5 euro (normaal 9,50 euro).

11 oktober Tocht van Vrees en Hoop. Voor de vijfde keer organiseert NMKA een stille tocht. Dit jaar is het 78 jaar geleden dat een groep van 1400 mannelijke gevangenen de reis aanving richting het station om vandaar een ongewisse toekomst tegemoet te gaan.

De wandeling start om 18.00 uur vanaf de binnenplaats van het museum naar het Centraal Station. Lichtjes worden ter plekke uitgedeeld zo dragen wij deze ter herinnering aan alle gevangenen die deze weg hebben gelopen. De lichtjes plaatsen we bij elkaar op de eindbestemming, het scherm op het stationsplein. Muziekvereniging Sint Caecilia uit Hoogland zal tot besluit enkele korte liederen ten gehore brengen. Daarmee wordt de tocht afgesloten; vermoedelijk rond 19.15 uur. Op eigen gelegenheid kunt u terug naar huis of met gereserveerde bussen die klaar staan, terugreizen naar NMKA.

U bent van harte uitgenodigd deel te nemen aan deze stille tocht; aanmelden is gewenst maar niet verplicht.

Maand van de Geschiedenis "Een proeverij" op donderdag 20 oktober 19.00-20.30 uur

De Maand van de Geschiedenis heeft als landelijk thema *Wat een ramp*. Nationaal Monument Kamp Amersfoort doet mee aan deze maand en organiseert een "proeverij" over oorlogseten.

We zoeken in op het gebrek aan voedsel tijdens de WOII. Voor velen een regelramp, zeker tijdens het laatste oorlogsjaar. Creatief en inventief moest men diverse alternatieve, voedzame gerechten zonder vlees of vet verzinnen. Bekend is het verhaal van een soep gemaakt van bloembollen.

Kom op donderdag 20 september naar NMKA, proef diverse gerechten en luister naar het verhaal van kookdocent Willemien Schipper over oorlogsvoedsel.

Hoe ging het eraan toe in het kamp? Hoe de voedselvoorziening in Kamp Amersfoort was geregeld vertelt een van onze onderzoekers. Het verschil tussen gevangenen en bewakers wordt belicht alsook de toeleveranciers uit de buurt en Frans van de Burg, de kok die jarenlang hier heeft gekookt. Pas met de komst van *de witte engel van Amersfoort* – Loes van Overeem – in 1943 verbeterde de situatie in het kamp enigszins. Zogenaamde 'Smeerstations' bij de gegoede burgerij werden ingericht waar stapels boterhammen werden gesmeerd voor de gevangenen. Wat zij meer deed, vertellen wij u op deze avond.

Voor deze activiteit dient u -vanwege beperkte plaatsen- zich aan te melden via www.kampamersfoort.nl. De entree bedraagt 10 euro pp.

Boekpresentatie biografie Salo Muller

Op donderdag 22 september wordt de biografie over het leven van Salo Muller gepresenteerd in de bezinningsruimte van het museum, de avond begint om 19.30 uur.

In het eerste deel van de bijeenkomst worden de schrijvers van de biografie, Saskia de Gaay Fortmann en Rob Willemse, geïnterviewd door Richard Hoving, historicus en journalist van AD/UN. Richard heeft zelf de biografie 'De beul van Amersfoort' geschreven over Josef Kotalla. In het afsluitende deel zal Niels Weitkamp, projectsecretaris Nationaal Holocaustmuseum, een gesprek voeren met Salo Muller over zijn strijd met Nederlandse Spoorwegen over hun rol tijdens de Holocaust.

Word beschermer van Kamp Amersfoort

De kring van beschermers van Nationaal Monument Kamp Amersfoort maakt extra projecten mogelijk met uw bijdrage. U bent al lid vanaf € 45,- per jaar.

U kunt per bankoverschrijving een bedrag doneren op bankrekeningnummer NL03RABO0175898928 t.n.v. Kring van Beschermers. Vermeld daarbij: 'beschermer Kamp Amersfoort.'

Het kan ook online: Ga dan naar www.kampamersfoort.nl/doneren/

In Memoriam

Bestuur en medewerkers van Kamp Amersfoort ontvingen bericht van het overlijden van de oud-gevangenen:

Wim Jooren geboren op 3 mei 1926 te Dordrecht
overleden op 1 december 2021 te Dordrecht

Johannes A. van Miltenburg geboren op 22 mei 1924 te Harmelen
overleden op 30 mei 2022 te Harmelen

Nikolaus Starrenburg geboren op 4 februari 1927 te Scheveningen
overleden op 16 juni 2022

Vanaf deze plaats spreken wij onze deelneming uit.

Projecten bij Kamp Amersfoort worden mede mogelijk gemaakt door:

